

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989

Boot, C.Y.E.

Citation

Boot, C. Y. E. (2014, October 9). *Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/29122>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/29122>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/29122> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Boot, Corneline Yvonne Eleonore

Title: Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989

Issue Date: 2014-10-09

Voorwoord

Op een voorjaarsdag in april 2012 ontving voormalig Onkruit-activist Wijnand Duyvendak me voor een interview. We spraken over deze antimilitaristische actiegroep uit de jaren tachtig, maar ook over de andere burgers en militairen die de krijgsmacht tijdens de Koude Oorlog bekritiseerden. Duyvendak vertelde me dat hij over dit onderwerp ook regelmatig met zijn kinderen van gedachten wisselde. Volgens hem was er één vraag die zij hem steevast stelden: 'Wat was er nu eigenlijk "zo erg" aan het leger dat burgers en militairen hiertegen protesteerden?'. Het was precies deze vraag die tijdens de Koude Oorlog ook de critici van de krijgsmacht en het ministerie van Defensie bezighield. Terwijl de critici naar redenen zochten om het militaire apparaat aan te vallen, vroeg het ministerie van Defensie zich af waar hun onvrede vandaan kwam en hoe het hierop moest reageren.

Jaren nadat de rust binnen de krijgsmacht was weergekeerd, raakte ook ik gefascineerd door de manier waarop het leger tussen 1945 en 1989 meermaals onder vuur kwam te liggen. Tijdens mijn onderzoek, resulterend in dit proefschrift, heeft een groot aantal mensen mij geholpen. Ik wil hen op deze plaats graag bedanken. De Nederlandse Wetenschappelijke Organisatie (NWO) en het Nederlands Instituut voor Militaire Historie hebben mijn dissertatie financieel mogelijk gemaakt. De directeur van het NIMH, Piet Kamphuis, heeft me op zijn instituut tevens een waardevol kennisplatform en faciliteiten ter beschikking gesteld.

Van onmisbare betekenis tijdens mijn promotietraject waren mijn twee promotoren, Beatrice de Graaf en Jan Hoffenaar. Ik ben hun dankbaar voor de tijd en energie die zij in mijn dissertatie hebben geïnvesteerd. Door hun inhoudelijke kennis en kritische opmerkingen wisten zij mijn onderzoek in goede banen te leiden. Mijn derde promotor, Henk te Velde, vulde zijn collega's steeds goed aan. Hij zorgde ervoor dat ik de grote lijnen van mijn verhaal bleef zien en mijn manuscript nog verder kon aanscherpen. De leden van mijn promotiecommissie, te weten Bart van der Boom, Duco Hellema, Jan van der Meulen, Giles Scott-Smith en Ben Schoenmaker, dank ik voor hun interesse en betrokkenheid.

De afgelopen jaren heb ik veel hulp gekregen van mijn collega's aan het *Centre for Terrorism and Counterterrorism* van de Universiteit Leiden. De directeur hiervan, Edwin Bakker, heeft me een stimulerende werkomgeving geboden en me tevens zinvolle adviezen gegeven over het promoveren. Met Constant Hijzen, mijn collega-promovendus in het project van het NWO, heb ik veel leuke en inhoudelijke gesprekken gevoerd over onze beider onderzoeken. Hij begreep als geen ander hoe weerbarstig de thematiek van mijn proefschrift soms was. Jelle van Buuren heeft me geënthousiasmeerd voor sociaalwetenschappelijk onderzoek en me tevens ingewijd in de beginselen van 'legitimiteit' als wetenschappelijk concept. Met Bas von Benda-Beckmann heb ik tijdens de lunch vaak inspirerende gesprekken gevoerd over het uitvoeren van historisch onderzoek.

Tijdens mijn speurtocht naar interessant bronnenmateriaal heb ik veel archieven bezocht. De medewerkers van het Nationaal Archief, de Semi-Statistische Archiefdiensten van het

ministerie van Defensie, de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, het Nederlands Instituut voor Militaire Historie, de Bibliotheek en Archiefdiensten van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, het Anti-Militaristies Onderzoekskolлекief en het *Bundesarchiv* in Freiburg waren allen zeer toegankelijk, behulpzaam en geïnteresseerd. Mijn onderzoek kwam vervolgens tot leven door de documenten, foto's en verhalen die enkele tijdgenoten met mij deelden. Ik dank Hans Alles, Dick Bijl, Ben Dankbaar, Wijnand Duyvendak, Prosper Ego, Niek van Essen, Piet Groeneveld, Jan Halkes, Kees Kalkman en Anne Vaillant.

Ondertussen volgde mijn naaste omgeving mijn wederwaardigheden in de academische wereld met interesse. Mijn ouders hebben altijd in me geloofd en ervoor gezorgd dat ik het beste uit mezelf haalde. Cristijn, Rosanne en Sam brachten veel geduld op voor mijn historische verhalen en haalden me op de goede momenten achter mijn boeken vandaan. Door de gezellige weekeinden met lekkere maaltijden bij mijn schoonouders kreeg ik nieuwe energie voor het schrijfproces.

Tijdens het soms eenzame promotietraject waren ook mijn vrienden en vriendinnen van grote betekenis. David en Tjörven volgden mijn vorderingen met interesse en stonden me steeds met raad, daad en een flinke portie humor bij. De aanwezigheid en belangstelling van Anne, Annette, Aukje, Bettina, Charlotte, Elise, Ingo, Isabel, Jeannine, Maaïke, Mira, Ruben, Sebastiaan en Tanja was voor mij onmisbaar. Zij zorgden voor afleiding, bewaakten mijn welzijn en boden een luisterend oor.

Mijn grootste dank gaat tot slot uit naar Richard. Niemand anders heeft de totstandkoming van deze dissertatie van zo dichtbij meegemaakt. Met evenveel liefde als geduld vond ik hem altijd aan mijn zijde. Aan hem draag ik dit proefschrift op.

Inleiding

Op 4 november 1969 haalde de Haarlemse leraar R. Kater de kranten door op de publieke tribune van de Tweede Kamer zijn oproepkaart voor de militaire dienst te verbranden.¹ In letterlijke en figuurlijke zin beoogde hij met zijn daad de maatschappelijke discussie over de legitimiteit van de krijgsmacht te laten opvlammen. Kater kreeg in december 1969 bijval van het Amsterdamse gemeenteraadslid R. van Duijn. Van Duijn was tevens ex-Provo-leider en sinds 1969 aanvoerder van de Kabouterbeweging. Op 22 december 1969 brachten Kater en Van Duijn samen een nota uit met de titel 'Demokratie als afschrikkingswapen', die in de volksmond bekendheid verwierf onder de naam 'Sabotagenota'. In hun nota beschouwden Kater en Van Duijn krijgsmachten, waaronder de Nederlandse, als een bedreiging voor de veiligheid van de staat. Volgens hen was geweldloosheid effectiever om een potentiële militaire aanval op het grondgebied te voorkomen.² Kater en Van Duijn schrokken er niet voor terug hun ideeën over de landsverdediging en de tegenwerking van de krijgsmacht in radio- en televisie-uitzendingen te verkondigen.

De acties van Kater en Van Duijn vormden de aftrap voor een ware sabotagehype, die aantoonde dat aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig ook anderen de legitimiteit van het militaire apparaat ter discussie stelden. In januari 1970 richtten Van Duijn, Kater en leden van de in 1967 opgerichte Bond voor Dienstweigerders (BvD) de 'Volksuniversiteit voor sabotage, pseudo-erotiek en andere vormen van democratisch verzet' op. Deze volksuniversiteit moest de bevolking, en in het bijzonder de dienstplichtigen, leren hoe zij geweldloos verzet en obstructie konden plegen.³ Ter informatie bracht de BvD drie sabotagepamfletten uit met de namen S1, S2 en S3.⁴ Op 11 maart 1970 vielen dertig leden van de volksuniversiteit bovendien de Juliana van Stolbergkazerne in Amersfoort binnen, in de hoop de daar aanwezige dienstplichtigen door overhandiging van hun pamfletten tot ondermijning van de krijgsmacht te bewegen.⁵

In april 1970 kreeg ook de eerste belangenvereniging voor dienstplichtigen - de Vereniging van Dienstplichtige Militairen (VVDM) - met sabotage te maken. In *Luctor*, het VVDM-afdelingsblad in Oirschot, verscheen namelijk een artikel met als onderwerp tegenwerking van het leger. 'Het enige wat je moet doen is je verzetten en leiding geven in dat verzet. Pleeg obstructie waar je kan. Saboteer het systeem. Revolteer. Laat merken dat je er bent. Waarom geen stenen bij het Ministerie van Uitbuiters (vroeger Defensie) naar binnen gekeild? Waarom geen stormloop op dat centrum van paternalisme?', zo schreef een anonieme auteur.⁶ De redactie van *Luctor* distantieerde zich in een naschrift van het artikel, maar wilde niet bekend maken wie de auteur ervan was.⁷

Een nieuwe oproep tot sabotage volgde in september 1970. Dit keer was de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) hiervoor verantwoordelijk. Met haar 'Actie Krak'et' beoogde de PSP het defensiebudget binnen vier jaar af te schaffen en het geld dat vrijkwam in onderwijs of woningbouw te investeren. De PSP beschikte ook over een alternatief voor de huidige de-

fensiepolitiek: 'Wij verdedigen ons zelf wel. Door kritisch onderwijs, dat leert leugens en propaganda van waarheid te onderscheiden. Door de tientallen vormen van geweldloos verzet, non-coöperatie, staking en sabotage. Die zijn veel doeltreffender tegen het soort gevaren dat wij te duchten hebben'.⁸

De Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep (VPRO) zond op 25 september een uitzending uit waarvoor de omroep met dienstplichtigen over sabotagemotieven en -mogelijkheden had gesproken.⁹ Op 12 oktober verscheen vervolgens het bericht dat op de Johan Willem Frikazerne in Assen een sabotageactie had plaatsgevonden. In de brandstoftanks van 21 tanks was suiker en zand aangetroffen. De daders lieten in het wachthuisje van de kazerne een briefje achter met de volgende tekst:

'Onze sabotagedaad dient een positief doel, namelijk: druk uitoefenen op het leger, in de hoop het leger duidelijk te maken dat het zich opheffen moet omdat wij niet gesteld zijn op het leger, de maatschappij onder druk te zetten met de bedoeling, dat de koning gauw een wet uitvaardigt, die het leger moet helpen aan zijn irreëel, ridicuul en noodlottig bestaan een einde te maken. We hopen door onze daad de publieke opinie te mobiliseren, de openbare mentaliteit wakker te schudden, te prikkelen'.¹⁰

De opruiing tot en de daadwerkelijke sabotage stonden in 1969 en 1970 regelmatig op de agenda van de ministerraad en de Tweede Kamer. De ministers discussieerden met elkaar over de vraag of de legitimiteit van de krijgsmacht door de obstructie onder druk werd gezet of dat deze zelfs een gevaar vormde voor de nationale veiligheid. De fractievoorzitter van Democraten 1966 (D'66), H.A.F.M.O. van Mierlo, weigerde 'om in die stupide rats, kuch en bonentaal, die al zo oud is als de soldaten, een bedreiging van onze nationale veiligheid te zien'.¹¹ Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk M.A.M. Klompé (Katholieke Volkspartij, KVP) dacht daar anders over. Zij liet de VPRO-uitzending van 25 september 1970 wegens haar vermeende staatsgevaarlijke karakter aan de Omroepwet toetsen en berispte de VPRO.¹² Als gevolg van deze reacties stond de Koninklijke Landmacht gedurende een paar dagen in de schijnwerpers en ontstond in de media en op de kazernes grote bezorgdheid over sabotage.

De Chef van de Generale Staf, luitenant-generaal W. van Rijn, had de sabotage in de Legerraad toen reeds verheven tot belangrijkste agendapunt. De politieke leiding en de bevelhebber beschouwden de aanval op het leger namelijk als een ernstige 'ondermijning van de krijgsmacht'.¹³ Minister van Defensie W. den Toom (Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, VVD) vreesde voor nieuwe sabotagegevallen indien het ministerie van Defensie niet streng tegen deze obstructie zou optreden.¹⁴ De defensieleiding maakte zich bovendien zorgen om de financiële gevolgen van de ondermijning van de krijgsmacht.¹⁵ Om de landmacht zo goed mogelijk door de onrust heen te leiden, bepleitte Den Toom de strafrechtelijke vervolging van iedereen die opriep tot sabotage, sabotage pleegde of krijgstuichtondermijnende publicaties uitbracht. Van Rijn was het met hem eens, maar vond dat het Wetboek van Militair Strafrecht te weinig mogelijkheden bood om tegen sabotage op te treden. Hij stelde voor hierin een nieuw

wetsartikel op te nemen, waarmee de krijgsraad saboteurs een gevangenisstraf kon opleggen van maximaal negen jaar.¹⁶

Onderwerp

De sabotageperikelen waar de Koninklijke Landmacht mee werd geconfronteerd, zijn onderdeel van een discussie die in 1969 en 1970 werd gevoerd over het nut en de noodzaak van de krijgsmacht. Deze perikelen stonden niet op zichzelf, maar vormen slechts één voorbeeld voor de manier waarop kritische dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, burgers en antimilitaristen tijdens de Koude Oorlog het veiligheids- en defensiebeleid in het algemeen en de legitimiteit van de krijgsmacht in het bijzonder ter discussie stelden. Deze fundamentele kritiek en de reactie van het ministerie van Defensie hierop vormen het onderwerp van deze studie.

Spanningen in de verhouding tussen de krijgsmacht en de samenleving zijn inherent aan het bestaan van de Nederlandse krijgsmacht door de geschiedenis heen.¹⁷ De Koude Oorlogsperiode vormde daarop geen uitzondering. De belangrijkste zaken die de relatie tussen de krijgsmacht en de maatschappij tussen 1945 en 1989 beïnvloedden, waren de Tweede Wereldoorlog, de dekolonisatieoorlog in Nederlands-Indië, de splijtende spanning tussen West en Oost, de maatschappelijke veranderingen in de jaren zestig en zeventig en de nucleaire bewapening. De Duitse inval en de snelle capitulatie van Nederland in mei 1940, allereerst, vormden een (traumatische) herinnering die nog lang bleef hangen in het collectieve geheugen van de krijgsmacht en de bevolking. Binnen de krijgsmacht heerste het beeld dat gebreken in de opleiding van militairen, hun uitrusting en het materieel tot de snelle capitulatie in mei 1940 hadden geleid. De bevolking kon - kort gezegd - weinig waardering opbrengen voor een krijgsmacht die zich in vijf dagen tijd had laten overrompelen, en een regering die het hazepad had gekozen en het land in de steek had gelaten. Ze had meer sympathie voor de 'verzetshelden', die hun strijd tegen de Duitse bezetter ondergronds voortzetten.¹⁸ Het ministerie van Oorlog¹⁹ was teleurgesteld over de geringe mate van waardering voor de krijgsmacht. Het nam zich voor om na de bevrijding meer in de eigen organisatie te investeren. Op die manier moest een herhaling van mei 1940 worden voorkomen en de relatie tussen de krijgsmacht en de maatschappij duurzaam worden verbeterd.²⁰

Na de bevrijding van Nederland in mei 1945 maakte de negatieve houding van de bevolking plaats voor waardering ten aanzien van de krijgsmacht en de geallieerden, die het land hadden bevrijd.²¹ De bevolking begreep dat in mei 1940 de neutraliteitspolitiek ter 'afschrikking' van de vijand had gefaald en dat het nieuwe veiligheids- en defensiebeleid daarom niet langer van neutraliteit en afzijdigheid kon uitgaan. De verdediging in bondgenootschappelijk verband moest voorop worden gesteld.²² Dit nieuwe beleid kreeg in 1948 vorm in het lidmaatschap van de Westerse Unie en in 1949 in dat van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO). Nederland moest zich meestal schikken naar de grotere mogendheden, met de Verenigde Staten voorop. De verhouding tussen krijgsmacht en maatschappij veranderde ten dele.

De krijgsmacht moest nu immers naast het directe landsbelang ook het collectieve belang van het bondgenootschap dienen, ongeacht of de bevolking het daar altijd mee eens was. Een ander aspect dat de civiel-militaire betrekking veranderde was de grote toename van het aantal dienstplichtigen in vreedstijd. Hierdoor werd de aanwezigheid van de krijgsmacht in de samenleving groter en dat maakte haar vatbaarder voor kritiek.

Een kwestie die de relatie tussen krijgsmacht en maatschappij al snel na de Tweede Wereldoorlog belastte, was de dekolonisatieoorlog in Nederlands-Indië tussen 1945 en 1949. Vooral de uitzending van tienduizenden dienstplichtigen zette deze relatie onder druk. Een indicatie daarvoor vormden de dienstweigeraars, de mannen die hun militaire dienst weigerden en hun vervangende, civiele dienst in een tewerkstellingsobject verrichtten. Hun aantal nam vanaf 1946 sterk toe toen de eerste naoorlogse lichterding dienstplichtigen naar Nederlands-Indië vertrok, maar daalde weer naarmate de strijd in Nederlands-Indië voortduurde. In totaal 1.888 mannen weigerden tussen 1945 en het uitroepen van de Indonesische onafhankelijkheid in 1949 hun militaire dienst. Bovendien telde de krijgsmacht in deze periode 4.025 deserteurs. Dit waren dienstplichtigen die na een kort inschepingsverlof voor hun vertrek naar Nederlands-Indië niet meer terugkeerden. De meeste dienstweigeraars en deserteurs hadden principiële of persoonlijke redenen en geen politieke motieven om hun militaire dienst respectievelijk hun uitzending naar Nederlands-Indië te weigeren. Ze hadden angst voor wat ze hier zouden aantreffen en wilden na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog niet opnieuw bij een oorlog betrokken raken.²³ Door hun weigering en desertie en hun opvatting over oorlog en vrede trokken zij indirect het veiligheids- en defensiebeleid in twijfel. Deze twijfel breidde zich in de loop van het conflict ook uit onder de militairen die wel naar Nederlands-Indië gingen. Veel beroepsmilitairen vroegen zich bij terugkomst in Nederland af of zij wel het juiste beroep hadden gekozen.²⁴ Spoedig echter, met het heftiger worden van de Koude Oorlog, waren deze geluiden nauwelijks meer te beluisteren.

Maatschappelijke en internationale veranderingen in de jaren zestig waren eveneens van invloed op de verhouding tussen de krijgsmacht en de samenleving. Burgers werden vanaf de jaren zestig mondiger en eisten meer directe inspraak ten aanzien van allerhande thema's. De omgangsvormen en tradities in de krijgsmacht en de rechten van militairen werden een onderwerp van discussie. Een ander thema was het veiligheids- en defensiebeleid. Twee factoren die het kritische denken over dit beleid vanaf de jaren zestig mede beïnvloedden waren de détente en de nucleaire bewapening. De ontspanningsfase in de Koude Oorlog zorgde ervoor dat het geloof in de Sovjet-dreiging afnam. Nu de grootste militaire vijand minder gevaarlijk leek te worden, stelde een toenemend aantal burgers zich de vraag of de krijgsmacht en de NAVO nog wel noodzakelijk waren. Zij vroegen zich naar aanleiding van de nucleaire bewapening tevens af of het, vanwege hun vernietigende karakter, wel moreel verantwoord was om kernwapens in te zetten of daarmee te dreigen. De media en sommige politieke partijen speelden op de maatschappelijke debatten in, wat soms leidde tot polarisatie tussen de krijgsmacht en de samenleving. Het feit dat het veiligheids- en defensiebeleid en de gang van zaken binnen de krijgsmacht meer in de openbare belangstelling stonden, zorgde ervoor dat de krijgsmacht meer rekening

moest houden met kritische burgers die vraagtekens zetten bij haar (wijze van) bestaan. Dit bleef zo tot het einde van de Koude Oorlog.²⁵

Tussen 1945 tot 1989 zijn verschillende fases aan te wijzen waarin kritische dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, burgers en antimilitaristen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid bekritiseerden. Kort na de oorlog richtten oud-verzetsstrijders met conservatief-nationalistische sentimenten zogenaamde 'weerbaarheidsorganisaties' op. Deze moesten de rechtstaat beschermen tegen de binnenlandse communisten. De krijgsmacht kon deze taak volgens de oud-verzetsstrijders niet op zich nemen vanwege haar intensieve betrokkenheid bij de oorlog in Nederlands-Indië, die alle andere taken op het tweede plan zette. Volgens de weerbaarheidsorganisaties leidden ook de naoorlogse wederopbouw van de krijgsmacht en de daarmee gepaard gaande bureaucratische discussies de militaire aandacht af van de communistische vijand.²⁶ De weerbaarheidsorganisaties wilden het geweldsmonopolie van de krijgsmacht doorbreken en door middel van 'gewapende weerbaarheid' zelf een bijdrage leveren aan de bestrijding van het communisme.

De weerbaarheidsorganisaties werden door toedoen van de regering, met een bijzondere rol voor de minister van Oorlog, tussen 1948 en 1951 buiten spel gezet. Vervolgens brak in de jaren vijftig een periode aan van stabiliteit, consensus en zelfs een zekere maatschappelijke desinteresse in het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid. Lang duurde deze periode echter niet. De weerbaarheidsgedachte leefde in 1956 een laatste keer op, toen de Sovjet-Unie de Hongaarse opstand met harde hand beëindigde. Weerbare burgers vreesden dat de Sovjet-Unie ook Nederland kon binnenvallen en inlijven. Deze angst werd gedeeld door veteranen die in Nederlands-Indië of Korea hadden gediend. Zij geloofden dat de bevolking over een hernieuwd militair bewustzijn moest beschikken om een dreiging van de Sovjet-Unie te kunnen afwenden. Tegelijkertijd tekenden zich door de opkomst van het pacifisme en het protest tegen kernwapens op Nederlands grondgebied eind jaren vijftig ook al de contouren van een nieuwe tijd af. De ideeën over de versterking van de krijgsmacht maakten plaats voor kritiek op die krijgsmacht.

Vanaf de tweede helft van de jaren zestig kwam de krijgsmacht evenwel pas goed onder vuur te liggen. De aanvallen op het militaire apparaat kwamen nu vooral van 'links'. Een groep jongeren schopte tegen de krijgsmacht aan als onderdeel van het establishment. De dienstplicht maakte het mogelijk dat zij de kritiek op de krijgsmacht tot binnen de kazernemuren uitdroegen. Dienstplichtigen richtten in 1966 de eerste militaire belangenvereniging op, de Vereniging van Dienstplichtige Militairen (VVDM). Ze profileerden zich als 'staatsburgers in uniform' en wilden over dezelfde rechten beschikken als hun leeftijdsgenoten in de burgermaatschappij. De krijgsmacht moest van hen 'democratiseren', waarmee ze bedoelden dat de heersende machtsstructuren moesten worden afgeschaft. Hierdoor zouden zij meer inspraak krijgen. De dienstplichtigen wensten bovendien dat de militaire normen en waarden op die van de burgermaatschappij zouden worden afgestemd. Ook de dienstweigeraars²⁷ maakten een bewustwordingsproces door. Zij verenigden zich in 1967 in de Bond voor Dienstweigeraars

(BvD) en stelden zich ten doel andere dienstweigeraars op hun rechten te wijzen en te helpen bij de dienstweigerprocedure.

De aanval op de krijgsmacht zette zich in de jaren zeventig voort. De VVDM probeerde de krijgsmacht door middel van felle acties te democratiseren en politieke rechten voor dienstplichtigen af te dwingen. De dienstplichtigen werden daarbij zelfs gesteund door een aantal kritische beroepsmilitairen. De BvD veranderde zijn naam in Bond voor Dienstplichtigen, zette zich niet langer in voor de belangenbehartiging van dienstweigeraars en kwam openlijk uit voor zijn antimilitaristische sympathieën. Zijn leden infiltrerden succesvol in de VVDM. De radicalere inslag van de VVDM en de BvD leidde in 1972 tot een polarisatie tussen organisaties die de krijgsmacht bekritiseerden en nieuwe organisaties die de krijgsmacht tegen deze aanval en kritiek poogden te beschermen.

De jaren zeventig kenden ook een grotere diversiteit aan protestorganisaties dan de jaren zestig. De in 1972 opgerichte Vereniging Dienstweigeraars (VD) zette zich in voor de begeleiding van dienstweigeraars, nu de BvD dat niet meer deed. Ze werd daarbij geholpen door Pax Christi en het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV), twee kerkelijke vredesorganisaties die in 1948 respectievelijk 1966 waren opgericht. Gezamenlijk pleitten ze ervoor de Wet gewetensbezwaren militaire dienst zodanig te wijzigen dat mannen de militaire dienst niet langer alleen uit ethische of religieuze redenen konden weigeren, maar ook op grond van politieke bezwaren. Een andere nieuweling was Onkruid, een actieverband dat in 1974 begon als werkgroep van de VD en steun verleende aan de 'totaalweigeraars' - de mannen die zowel de militaire als de vervangende civiele dienst weigerden.

Vanaf het einde van de jaren zeventig vond een laatste opleving plaats in het protest tegen de krijgsmacht. De neutronenbom en de voorgenomen plaatsing van 48 kruisvluchtwapens op Nederlands grondgebied leidden tot grote politieke en maatschappelijke discussies. De VVDM, de BvD en het Komitee Soldaten Tegen Kernwapens (KSTK) sloten zich bij het protest aan en uitten hun morele bezwaren tegen de kernwapens. Zelfs sommige beroepsmilitairen, met als boegbeelden generaal-majoor M.H. von Meijenfeldt en kapitein M.J.F. Stelling, keerden zich in het door hen opgerichte Vredes- en Veiligheidsberaad Krijgsmacht (VVBK) tegen de inzet van kernwapens. Tussen 1984 en 1988 vestigden actievoerders zich met hun Vredesaktiekampen op de vliegbases Volkel en Woensdrecht en protesteerden tegen de eventuele stationering van de kruisvluchtwapens aldaar. Tegelijkertijd ontplooipte Onkruid zich in de jaren tachtig tot antimilitaristische actiegroep. Actievoerders in verschillende steden namen het voortouw tot radicale acties. Die waren gericht op de hulp aan totaalweigeraars, maar waren ook bedoeld om de krijgsmacht materieel en immaterieel schade toe te brengen en uiteindelijk op te heffen. Voor dit doel pleegde Onkruid inbraken op militair terrein, ontvreemde militaire geheimen en maakte de gegevens in publicaties en tentoonstellingen openbaar.

Het jaar 1989 vormt het eindpunt van de onderzoeksperiode. De val van de Berlijnse Muur in dat jaar en het einde van de Koude Oorlog veranderden de relatie tussen de krijgsmacht en de samenleving opnieuw.²⁸ Het Warschaupact als grootste bedreiging verdween en maakte plaats voor nieuwe dreigingen, zoals het internationale terrorisme. De Nederlandse

krijgsmacht ging zich meer toeleggen op het deelnemen aan vredesmissies overal in de wereld, waarvan het belang voor Nederland niet altijd duidelijk kon worden uitgelegd. De opkomstplicht voor de vervulling van de militaire dienstplicht werd in 1996 opgeschort en Nederland ging over een beroepskrijgsmacht beschikken. Door het 'verdwijnen' van de dienstplicht verloor de krijgsmacht een deel van haar maatschappelijke binding en controle, wat eveneens van invloed was op de civiel-militaire relatie. Kritiek vanuit de politiek en de maatschappij op de functie en het functioneren van de krijgsmacht veranderde na de Koude Oorlog van aard, omvang en intensiteit. Hiervan getuigen onder meer de discussies over het defensiebudget en de aanschaf van de *Joint Strike Fighter*.²⁹ Deze kritiek valt echter buiten het kader van deze studie.

Vraagstelling

In dit proefschrift wordt in de eerste plaats geanalyseerd waarom en hoe kritische dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, burgers en antimilitaristen in de Koude Oorlog de legitimiteit van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid ter discussie stelden. Daarbij wordt gekeken naar omslagmomenten in deze kritiek en ten aanzien van dit protest. In de tweede plaats wordt bestudeerd hoe het ministerie van Defensie deze kritiek op en protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid duidde. Daarbij staat de vraag centraal of en op welke wijze het ministerie deze kritiek en protesten beschouwde als een aantasting van de legitimiteit van de krijgsmacht. Er wordt op zoek gegaan naar rode draden en verschuivingen in de reacties van de defensietop en in zijn opvatting over de inhoud van het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht'. Ook de maatregelen die het ministerie van Defensie tegen zijn critici nam, worden besproken. Aandacht wordt bovendien besteed aan de resonantie van de kritiek op en het protest tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid in de media en in de politiek. Tevens worden de tegenreacties vanuit de maatschappij op de kritiek en het protest geanalyseerd, alsmede de manier waarop het ministerie van Defensie met deze tegenreacties omging. Tot slot zullen in de conclusie, op basis van de antwoorden op de twee hoofdvragen, enkele uitspraken worden gedaan over het eventuele bestaan van een legitimiteitscrisis in de krijgsmacht tijdens de Koude Oorlog.

Om de kritiek op en de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid te duiden, alsmede de reactie van het ministerie van Defensie hierop, wordt in deze inleiding een theoretisch kader geschetst rondom het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht'. Allereerst wordt uiteengezet hoe de staatsrechtelijke legitimiteit van de krijgsmacht, die voortvloeit uit haar inbedding in de democratische rechtsstaat, zich tot haar maatschappelijke legitimiteit verhoudt. Vervolgens wordt aandacht besteed aan het begrip 'politieke legitimiteit' en het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht' als afgeleide daarvan. Daarna wordt besproken welke aandnames er binnen de militaire sociologie over de legitimiteit van de krijgsmacht bestonden. Dit vormt vervolgens de achtergrond waartegen zal worden verklaard hoe de 'legitimiteit van de krijgsmacht' in dit proefschrift wordt bestudeerd.

Het wettelijk kader van de Nederlandse krijgsmacht

De taak van de Nederlandse krijgsmacht was ten tijde van de Koude Oorlog in de grondwet vastgelegd en zij ontleende hieraan haar staatsrechtelijke legitimiteit. De krijgsmacht vormt de zwaardmacht, dat wil zeggen het ultieme geweldsmiddel, van de staat.³⁰ Zij beschikt over het geweldsmonopolie. In de grondwet van 1948 staat de functie van de krijgsmacht in artikel 188, lid 1 als volgt omschreven: 'Tot bescherming der belangen van de Staat is er een zee- en een landmacht, bestaande uit vrijwillig dienenden en uit dienstplichtigen'.³¹ Dit artikel onderging tussen 1945 en 1989 geen wijziging.³²

Tijdens de Koude Oorlog maakte Nederland, met zijn krijgsmacht, bovendien deel uit van de NAVO. Dit lidmaatschap bracht internationale 'verplichtingen' met zich mee. Het NAVO-handvest van 4 april 1949 legde de rol van de NAVO-lidstaten in het bondgenootschap als volgt vast:

'The Parties to this Treaty reaffirm their faith in the purposes and principles of the Charter of the United Nations and their desire to live in peace with all peoples and all governments. They are determined to safeguard the freedom, common heritage and civilisation of their peoples, founded on the principles of democracy, individual liberty and the rule of law. They seek to promote stability and well-being in the North Atlantic area. They are resolved to unite their efforts for collective defence and for the preservation of peace and security.'³³

Er is door politici, militairen, opiniemakers en historici reeds veel geschreven over de mate waarin Nederland aan de NAVO-'verplichtingen' gebonden zou zijn³⁴, maar deze discussie wordt in deze studie niet aangeroerd. Er wordt van uitgegaan dat Nederland in NAVO-verband diverse afspraken heeft gemaakt, die het in principe moet nakomen.

Het grondwettelijk kader geeft de krijgsmacht staatsrechtelijke legitimiteit, maar in een democratische rechtstaat vloeit daaruit niet automatisch maatschappelijke legitimiteit voort. Aan de ene kant is de krijgsmacht in de democratische rechtsstaat verankerd en moet in die hoedanigheid de vrijheid daarvan beschermen. Aan de andere kant is het haar taak die vrijheid soms met militaire, ondemocratische middelen te verdedigen, zoals autoriteit, macht, fysiek geweld en afschrikking.³⁵ De vrijheid van staatsburgers wordt vanwege de nationale of collectieve veiligheid soms ingeperkt. De dreiging waartegen de krijgsmacht de democratische rechtsstaat beschermt, is voor de staatsburgers niet per definitie zichtbaar, tastbaar, meetbaar of te begrijpen.³⁶

De maatschappelijke legitimiteit van de krijgsmacht in de democratische rechtsstaat wordt bepaald door de onderlinge relatie tussen de krijgsmacht, de politiek en de samenleving. Het defensiebeleid en de krijgsmacht zelf zijn in deze driehoeksverhouding onderhevig aan controle en kritiek vanuit de politiek en de samenleving en staan daardoor voortdurend in de politieke en openbare aandacht. De krijgsmacht is in deze positie vatbaar voor een aanval op

de eigen organisatie en het veiligheidsbeleid en heeft, om dat te voorkomen, de voortdurende behoefte om zichzelf naar de politiek en de samenleving toe te legitimeren.

Binnen de eigen organisatie wil de krijgsmacht autoriteit hebben over het eigen personeel en hecht zij aan de loyaliteit van dit personeel. Homogeniteit van handelen en spreken wordt binnen de krijgsmacht als noodzakelijk gezien voor het adequaat uitvoeren van haar taken.³⁷ De krijgsmacht moet er steeds op letten dat militairen en burgers haar, soms van de civiele wereld afwijkende, omgangsvormen blijven aanvaarden. Het is het meest aannemelijk dat in een kadermilitiekrijgsmacht - een krijgsmacht die bestaat uit beroepsmilitairen en dienstplichtigen - de kritiek op haar legitimiteit van binnenuit afkomstig is van dienstplichtigen. Zij hebben immers niet, zoals beroepsmilitairen, voor de krijgsmacht als werkgever gekozen en hebben meer binding met de burgermaatschappij. Kritiek buiten de krijgsmacht neemt vaak de vorm aan van alternatieve opvattingen ten aanzien van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Hierbij geldt dat hoe groter de politieke en maatschappelijke steun voor de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid is, des te kleiner de kans is dat deze alternatieve opvattingen in de samenleving, de politiek of onder het krijgsmachtpersoneel, voet aan de grond kunnen krijgen.³⁸

Politieke legitimiteit als wetenschappelijk concept

Zowel de staatsrechtelijke als de maatschappelijke legitimiteit van de krijgsmacht kan, vanwege haar verankering in de democratische rechtsstaat, worden opgevat als afgeleide van het begrip politieke legitimiteit. Alvorens op de legitimiteit van de krijgsmacht als wetenschappelijk concept kan worden ingegaan, moet daarom eerst bij dit begrip worden stilgestaan. Naar de betekenis van het begrip politieke legitimiteit is reeds veel onderzoek verricht. Binnen dit onderzoek kunnen de descriptieve en de normatieve benadering van legitimiteit van elkaar worden onderscheiden. Filosofen met een descriptieve benadering stellen dat de mate van politieke legitimiteit afhankelijk is van de steun van de bevolking voor de bestaande machtsstructuren en instituties. Volgens deze definitie kan elk regime als legitiem worden beschouwd, zelfs ondemocratische regimes. Weber, die wordt beschouwd als het archetype van de descriptieve benadering van legitimiteit, beschreef politieke legitimiteit als het 'geloof in legitimiteit'.³⁹

Latere aanhangers van de descriptieve benadering zijn bijvoorbeeld S.M. Lipset en D. Easton. Lipset was in 1959 van mening dat er van politieke legitimiteit sprake was wanneer de waarden die de samenleving van belang vond, dezelfde waarden waren die het politieke systeem uitdroeg.⁴⁰ Easton definieerde in 1965 legitimiteit als 'the conviction on the part of the member that it is right and proper for him to accept and obey the authorities and to abide by the requirements of the regime. It reflects the fact that in some vague or explicit way he sees these objects as conforming to his own moral principles, his own sense of what is right and proper in the political sphere'. Voor Easton was politieke steun het belangrijkste kenmerk van legitimiteit. Deze politieke steun betrof de acceptatie van de politieke gemeenschap, het politieke regime en de politieke gezagsdragers of actoren. Indien de politieke steun afnam, nam

volgens Easton ook de legitimiteit van een institutie binnen of van het politieke systeem of de democratie in zijn geheel af.⁴¹

Wetenschappers die politieke legitimiteit op normatieve wijze benaderen, stellen dat een regime over legitimiteit beschikt wanneer het aan bepaalde normen voldoet of op (vooraf gemaakte) afspraken berust. De 'juistheid' van een regime bepaalde de mate van legitimiteit daarvan. De filosoof J.J. Rousseau is het archetype van deze benadering van legitimiteit. In zijn politieke filosofie verenigden burgers zich door een sociaal contract met zichzelf te sluiten, waarin stond dat zij de macht aan de vorst delegeerden. Dit contract diende als moreel fundament van de door de vorst geregeerde maatschappij.⁴² Na Rousseau hebben veel filosofen politieke legitimiteit vanuit een normatief perspectief benaderd. J.B. Rawls stelde bijvoorbeeld in 1971 dat op politiek-filosofische wijze kon worden vastgesteld wat een rechtvaardige samenleving was. Elke samenlevingsvorm zou vervolgens aan die norm kunnen worden getoetst.⁴³ R. Nozick vroeg zich in 1974 af in hoeverre een staat zijn wil mocht opleggen aan mensen die over sterke en uitgebreide burgerrechten beschikten. De meest legitieme, utopische staat schaadde deze burgerrechten volgens Nozick het minst mogelijk. Hij pleitte voor het bestaan van de 'minimale staat'. In deze staatsvorm werden burgers vrij gelaten en beheerste de staat alleen het geweldsmonopolie.⁴⁴

De legitimiteit van de krijgsmacht in de jaren zeventig

Anders dan ten aanzien van het begrip politieke legitimiteit, bestond er lange tijd consensus over het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht'. De descriptieve benadering van Weber werd algemeen aanvaard. Weber stelde dat de krijgsmacht, als deel van het staatsapparaat, haar legitimiteit automatisch verkreeg uit haar verbondenheid met de staat.⁴⁵ Pas in de tweede helft van de jaren zeventig doorbraken militairsociologen, dat wil zeggen sociologen wier studieobject de krijgsmacht is, de consensus over wat moest worden verstaan onder de legitimiteit van de krijgsmacht. Zij bouwden de descriptieve benadering van Weber verder uit en voegden hier nieuwe dimensies aan toe.

Militairsociologen legden zich in de jaren zeventig op de legitimiteit van de krijgsmacht toe, omdat toen binnen de sociologie een nieuwe denkrichting ontstond. Enkele kritische sociologen beweerden dat, door het Oost-West conflict en de daarmee gepaard gaande bewapeningswedloop, legers in de samenleving zeer machtig konden worden. Ze vreesden voor militarisme of een militarisering van de maatschappij. Volgens hen was de krijgsmacht te weinig in de democratische rechtsstaat verankerd. Een aantal militairsociologen was het hier niet mee eens en wilde door onderzoek de opvatting bestrijden dat door toedoen van de krijgsmacht sprake was van militarisme of een militarisering van de samenleving. Zij waren juist van mening dat in het leger steeds meer maatschappelijke invloeden doordrongen. Hun onderzoek bood hun ten tweede de mogelijkheid vast te stellen onder welke condities een leger de grootste mate aan legitimiteit bezat zonder dat van militaristische tendensen sprake was. Anders dan Weber waren de militairsociologen in de jaren zeventig van mening dat de legitimiteit van de

krijgsmacht veel meer afhankelijk was van een goede relatie tussen de krijgsmacht en de samenleving dan van een goede relatie tussen de staat en de krijgsmacht. Tegen de achtergrond van maatschappelijke kritiek op de krijgsmacht stelden zij dat de krijgsmacht legitimiteit bezat wanneer de samenleving haar aanwezigheid, taken en de manier waarop zij macht uitoefende, accepteerde. Door middel van hun onderzoek konden de militaarsociologen, ten derde, een wetenschappelijk antwoord formuleren op de maatschappelijke kritiek ten aanzien van de krijgsmacht.⁴⁶

Een mijlpaal in deze ontwikkeling in de militaire sociologie was een bundel die de Britse socioloog G. Harries-Jenkins en de Nederlandse socioloog J.A.A. van Doorn in 1976 uitbrachten getiteld *The military and the problem of legitimacy*. Deze bundel verscheen naar aanleiding van het achtste wereldcongres in de sociologie, dat in augustus 1974 plaatsvond en waaraan vijftig sociologen uit 24 landen deelnamen. In het eerste deel van deze bundel gaven Van Doorn, Harries-Jenkins en M. Janowitz elk hun eigen invulling aan het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht' in West-Europa.⁴⁷ De discussie over de duiding van dit begrip mondde tegelijkertijd uit in een debat over het bestaan van een mogelijke 'legitimiteitscrisis in de krijgsmacht'.

Van Doorn, die midden jaren zeventig onder andere buitengewoon hoogleraar sociologie aan de Koninklijke Militaire Academie (KMA) in Breda was, schreef in zijn artikel 'The military and the crisis of legitimacy' dat de krijgsmacht pas legitiem was wanneer haar bestaan en haar gebruik van machtsmiddelen door de samenleving werden geaccepteerd. Van Doorn ging er vanuit dat bij het 'niet vervullen van maatschappelijke verwachtingen een afname van legitimiteit dreigt'. Legitimiteit voor de krijgsmacht bestond voor hem uit drie factoren. De krijgsmacht was ten eerste legitiem wanneer haar functie en taken door de samenleving werden aanvaard. Ten tweede had legitimiteit te maken met de mate waarin de militaire subcultuur overeenkomsten vertoonde met de politiek-maatschappelijke cultuur. Ten derde moest de samenstelling van de krijgsmacht representatief zijn voor de samenstelling van de politieke gemeenschap. De krijgsmacht moest, met andere woorden, de mening van het kiesgerechtigde deel van de staat representeren.⁴⁸

Veranderingen in de westerse maatschappij hadden volgens Van Doorn geleid tot een negatievere opstelling van de maatschappij ten aanzien van de krijgsmacht. De belangrijkste maatschappelijke veranderingen waren de opkomst van de welvaartsstaat, de hogere opleidingsgraad en de veranderingen in de normen en waarden. Door hun hogere opleidingsgraad en de toegenomen welvaart waren minder jongeren bereid in het leger carrière te maken. De hoger opgeleide jongeren die hun dienstplicht vervulden, waren kritischer en probeerden hun normen en waarden op de krijgsmacht te projecteren. De kloof tussen de krijgsmacht en de maatschappij werd bovendien groter door de in de samenleving aanwezige pacifistische en antimilitaristische sentimenten.⁴⁹

Volgens Van Doorn kon deze gespannen relatie tussen de krijgsmacht en de samenleving leiden tot een legitimiteitscrisis in de krijgsmacht. Dat kon een externe legitimiteitscrisis zijn, wanneer de maatschappelijke acceptatie van en steun voor de krijgsmacht afnam. Het kon

ook een interne legitimiteitscrisis zijn, wanneer delen van het krijgsmachtspersoneel zich niet meer konden verenigen met de vorm of de taken van de krijgsmacht of het veiligheids- en defensiebeleid. Van Doorn noemde in zijn artikel kenmerken van een legitimiteitscrisis, maar gaf daarbij niet aan of deze betrekking hadden op het interne of het externe aspect van de legitimiteitscrisis. De kenmerken van een legitimiteitscrisis waren volgens Van Doorn de afnemende acceptatie van de krijgsmacht, de toenemende openlijke kritiek op de krijgsmacht, de afnemende populariteit van de dienstplicht, het verlies van de institutionele identiteit van de krijgsmacht en de professionalisering van het leger.⁵⁰

Met het begrip 'professionalisering' doelde Van Doorn op de gelijktijdige afname van het aantal dienstplichtigen in de krijgsmacht enerzijds en de toename van het aantal beroepsmilitairen anderzijds. Hoewel professionalisering niet per definitie een afname van legitimiteit hoefde te betekenen, was een afname van de civiele invloed op het leger volgens Van Doorn toch een kenmerk van een legitimiteitscrisis van de krijgsmacht. Van Doorns interpretatie van het begrip professionalisering, gekoppeld aan zijn opvattingen over de legitimiteitscrisis van de krijgsmacht, was meer nog dan de andere door hem genoemde kenmerken van een legitimiteitscrisis sterk tijd- en plaatsgebonden. Zijn belangstelling voor professionalisering kwam voort uit de binnen de Nederlandse krijgsmacht en in de samenleving in de jaren zeventig gevoerde discussie over de wenselijkheid de bestaande kader-militiekrijgsmacht te vervangen door een beroepsleger.

Volgens Harries-Jenkins, in zijn bijdrage 'Legitimacy and the problem of order', waren er drie analytische modellen voor de manieren waarop een krijgsmacht in een samenleving over legitimiteit kon beschikken. In het militocratische model kon de krijgsmacht op volledige maatschappelijke steun rekenen. De krijgsmacht werd in dit model gezien als de grondlegger van de natie, maar ook als het laatste bastion waar de natie zich aan vasthield. Kritiek op de krijgsmacht was in dit model afwezig. Daartegenover stond het anarchistische model, waarin de krijgsmacht werd gezien als een representant van de heersende orde, die in zijn geheel moest worden afgeschaft. Volgens het democratische model was de krijgsmacht slechts een legitiem machtsmiddel indien haar bestaan en gebruik van macht door de samenleving werden geaccepteerd. Hieruit vloeide voort dat de krijgsmacht aan kritiek onderworpen kon zijn.⁵¹

Harries-Jenkins gaf toe dat deze indeling van de relatie tussen de krijgsmacht en de samenleving in drie modellen erg zwart-wit was. Hij ging er echter wel vanuit dat het democratische model het beste overeenkwam met de civiel-militaire relaties zoals die in de meeste West-Europese landen bestonden. Harries-Jenkins stelde dat de samenleving vooral de militaire taak tot handhaving van de openbare orde bekritiseerde. Staten bepaalden zelf wanneer de krijgsmacht voor de ordehandhavingstaak werd ingezet, en de afspraken die hierover in de politiek werden gemaakt konden niet vanzelfsprekend op brede maatschappelijke steun rekenen.⁵² Voor Harries-Jenkins betekende de mate van 'legitimiteit van de krijgsmacht' in de jaren zeventig dan ook de mate waarin de krijgsmacht ongestoord haar bijdrage kon leveren aan de openbare ordehandhaving. Een legitimiteitscrisis ontstond wanneer de samenleving de manier waar-

op de krijgsmacht een bijdrage leverde aan de handhaving van de openbare orde sterk afkeurde.

Voor het afwenden van een legitimiteitscrisis was het volgens Harries-Jenkins noodzakelijk dat de krijgsmacht en de samenleving hun opvattingen uitwisselden over de rol van de krijgsmacht in de openbare ordehandhaving. Zij moesten bepalen of de inzet van de krijgsmacht noodzakelijk was om de openbare orde te beschermen, en of de openbare orde ook kon worden gehandhaafd door middel van afspraken of concensus tussen de krijgsmacht en de samenleving. Daarnaast moesten de krijgsmacht en de bevolking samen vaststellen hoe belangrijk zij de veiligheid van het land enerzijds en de vrijheid van de bevolking anderzijds vonden. Het eerste punt waarover in dat kader overeenstemming moest worden bereikt was of de bescherming van de vrijheid door militairen diezelfde vrijheid op een ander gebied niet aantastte. De discussie moest bovendien gaan over de vraag of de inzet van de krijgsmacht wel legitiem was om de vrijheid van mensen te beschermen, indien de vrijheid van anderen hierdoor werd geschaad. De krijgsmacht en de samenleving moesten, tot slot, volgens Harries-Jenkins vaststellen of deze maatschappelijke vrijheid door dwang of alleen op een vrije, spontane manier mochten worden nagestreefd.⁵³

Janowitz koppelde in zijn artikel 'Military institutions and citizenship in Western societies' het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht' aan het proces van natievorming in West-Europa en Amerika in de negentiende eeuw. Hij ging er vanuit dat militaire instituties in het natievormingsproces een centrale rol hadden vervuld en daar hun legitimiteit aan ontleenden. De verschillende landen gebruikten de technologie en de organisatie waarover de legers beschikten om hun natie vorm te geven. De professionalisering van de krijgsmacht, waarmee Janowitz de negentiende eeuwse overgang van een aristocratisch leger naar een massaleger bedoelde, hief de traditionele sociale stratificatie op en zorgde ervoor dat mannen uit de middenklasse tot de krijgsmacht konden toetreden, waardoor de krijgsmacht een betere afspiegeling ging vormen van de samenleving. Janowitz wees er ook op dat onder de bevolking een sterk geloof in het nationalisme bestond. De krijgsmacht representeerde dit nationalisme in haar hoedanigheid als zwaarmacht van de staat.⁵⁴

Volgens Janowitz ondergingen de krijgsmachten in de West-Europese landen na 1945 fundamentele veranderingen, met als resultaat een grotere kloof tussen de krijgsmacht en de samenleving. De bevolking kon volgens Janowitz maar moeilijk inzien waarom de krijgsmacht met kernwapens werd uitgerust en hoe een eventuele nucleaire oorlog het nationale belang kon dienen. De verkorting van de militaire dienstdiensttijd en de opkomende ideeën over een vrijwilligerskrijgsmacht maakten het voor haar bovendien moeilijker de militaire dienst te beschouwen als een integraal onderdeel van het burgerschap. Met betrekking tot de professionalisering stelde Janowitz vast dat de rekrutering van beroepsmilitairen na 1945 aan verandering onderhevig was. Officieren werden niet langer voor de militaire dienst gerekruteerd, maar meldden zich daar zelf voor aan. In de praktijk waren het veelal mannen uit dezelfde sociale milieus die aan speciale militaire scholen hun opleiding volgden. Het resultaat daarvan was dat het officierskorps minder een afspiegeling werd van de gehele maatschappij. Een voor de gehele samenle-

ving niet representatief officierskorps verzwakte volgens Janowitz de legitimiteit van de militaire institutie in die samenleving. Janowitz stelde tot slot dat het geloof in het nationalisme na 1945 afnam. De oorzaak daarvan zocht hij in de toegenomen welvaart, die zich uitte in betere opleidingskansen en hogere inkomens. Het maatschappelijke zelfbewustzijn dat hieruit voortvloeide leidde ertoe dat het nationalisme de bevolking geen zingeving meer verschaftte. In plaats daarvan zochten burgers hun heil in de consumptiemaatschappij. Door het afnemende geloof in het nationalisme nam de bereidheid om toe te treden tot de krijgsmacht, als representant van de natie, volgens Janowitz eveneens af.⁵⁵

Legitimiteit en legitimiteitscrisis in het kernwapentijdperk

Militairsociologen zetten het wetenschappelijke debat over de legitimiteit van de krijgsmacht in de jaren tachtig voort. Ze deden dat niet meer alleen uit academische belangstelling en om zich te verweren tegen de beschuldiging van andere sociologen dat de krijgsmacht de samenleving militariseerde. De opkomst van de maatschappelijke vredesbeweging en haar kritiek op de nucleaire afschrikking lieten militairsociologen nu tevens versterkt geloven dat de legitimiteit van de krijgsmacht in het kernwapentijdperk onder druk was komen te staan. Een legitimiteitscrisis was in hun ogen onafwendbaar.

De militairsociologen bekritiseerden de manier waarop hun collega's uit de jaren zeventig onderzoek hadden verricht naar de legitimiteit en de mogelijke legitimiteitscrisis van de krijgsmacht. Hun bevindingen waren te abstract en te weinig specifiek, of juist te normatief en te weinig empirisch. De militairsociologen in de jaren tachtig voelden daarom de noodzaak door middel van empirische indicatoren beter te definiëren wanneer sprake was van een legitieme krijgsmacht en een legitimiteitscrisis van de krijgsmacht. Ze beschouwden het als een uitdaging een legitimiteitscrisis van de krijgsmacht niet als een probleem, maar juist als een kans te presenteren. Volgens deze sociologen had de moderne samenleving, waar de krijgsmacht deel van uitmaakte, spanningen en crises nodig om haar zwakke punten bloot te leggen en zich te kunnen ontwikkelen.⁵⁶

De militairsociologen ontmoetten elkaar in maart 1982 op een conferentie van de *Arbeitskreis Militär und Sozialwissenschaften*. Naar aanleiding van deze conferentie verscheen in 1983 een tweede paradigmatische bundel, getiteld *Sicherheitspolitik und Streitkräfte in der Legitimitätskrise. Analysen zum Prozeß der Delegitimierung des Militärischen im Kernwaffenalter*. De Duitse militairsociologen W.R. Vogt en E. Wiesendahl schreven voor deze bundel relevante theoretische artikelen over de legitimiteit en de legitimiteitscrisis van de krijgsmacht.⁵⁷ Hun artikelen zijn interessant, omdat ze beiden uitgaan van verschillende aannames over de legitimiteit en de legitimiteitscrisis van de krijgsmacht. Volgens Wiesendahl in zijn artikel 'Legitimations- und Legitimitätsaspekte des Militärischen in der Demokratie. Ein Beitrag zur Legitimitätskrisendiskussion' duidde instemming van de bevolking met het bestaan van de krijgsmacht of haar taken en functies niet per se op legitimiteit voor die krijgsmacht. Instemming kon namelijk voortkomen uit stilzwijgendheid, onnadenkendheid, desinteresse of noncha-

lance. Van legitimiteit voor de krijgsmacht was volgens Wiesendahl pas sprake wanneer de bevolking uit overtuiging instemde met de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Deze overtuiging was evenwel moeilijk te meten. Empirisch onderzoek toonde het oordeel van de bevolking over de krijgsmacht aan, maar niet waarom ze dat oordeel had.⁵⁸

Omdat de legitimiteit van de krijgsmacht moeilijk meetbaar was, vormde het vaststellen van een legitimiteitscrisis ook een probleem. Volgens Wiesendahl konden politici en militairen alleen op subjectieve wijze vaststellen of er sprake was van een legitimiteitscrisis. Interessanter dan het vaststellen van de aanwezigheid van een legitimiteitscrisis vond Wiesendahl het onderzoek naar de omvang van deze crisis. Wiesendahl onderscheidde hiervoor de 'essentiële legitimiteitscrisis' en de 'punctuele legitimiteitscrisis'. De essentiële legitimiteitscrisis trad op wanneer er gedurende langere tijd sprake was van legitimiteitsproblemen in de vorm van openlijk wantrouwen en weerstand tegen de functie en structuur van de krijgsmacht en protesten tegen de veiligheids- en defensiepolitiek. Hierdoor kwamen het voortbestaan en de functie van de krijgsmacht ernstig onder druk te staan. Van een punctuele legitimiteitscrisis was sprake wanneer de bevolking niet aan de rechtvaardigheid van de defensiepolitiek en het bestaan van de krijgsmacht twijfelde, maar wel af en toe kritiek leverde op deelaspecten van het militaire beleid.⁵⁹ Hierbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan kritiek op de dienstplicht of de inzet van bepaalde wapens.

Vogt begon zijn artikelen 'Das Theorem der Inkompatibilität. Zur Unvereinbarkeit von atomarer Militärgewalt und fortgeschrittener Gesellschaft' en 'Die Legitimitätsproblematik der Sicherheitspolitik und Streitkräfte im Kernwaffenzeitalter. Thesen zur Delegitimierung nuklearer Doktrinen, Konzepte und Instrumente der Sicherheitspolitik' met de aanname dat de zogenaamde incompatibiliteitsthese het uitgangspunt vormde van elk debat over de relatie tussen de krijgsmacht en de maatschappij. Deze these stamt uit het begin van de negentiende eeuw en houdt in dat spanningen tussen de krijgsmacht en de samenleving inherent zijn aan de aanwezigheid van een krijgsmacht in een democratische, industriële samenleving. De krijgsmacht en de samenleving waren met elkaar incompatibel omdat ze beide een andere functie hadden. De samenleving streefde naar het vergroten van de welvaart, maar wilde daarvoor geen militair geweld aanwenden. Bovendien stemden de militaire en de maatschappelijke structuur, organisatievorm en waarden niet met elkaar overeen. De democratische samenleving hechtte waarde aan decentralisatie van macht, zelfbeschikking en gelijkheid van de bevolking. De krijgsmacht had daarentegen principes als centralisatie van macht, hiërarchie en bevelsstructuren hoog in het vaandel staan.⁶⁰

De incompatibiliteitsthese kon volgens Vogt in haar oude vorm niet op de jaren tachtig worden geprojecteerd. Hij gaf haar daarom zelf een nieuwe invulling. Toegepast op de jaren tachtig zag Vogt de oorzaak voor de incompatibiliteit tussen de krijgsmacht en de samenleving in het bestaan van de kernwapens. Door hun vernietigende werking konden deze wapens alles wegvagen wat de samenleving gedurende eeuwen zorgvuldig had opgebouwd. Hierdoor bekeek de samenleving de krijgsmacht en haar gebruik van militaire macht met argwaan, wat zich uitte in protest en verzet.⁶¹

De legitimiteit van de krijgsmacht kon volgens Vogt niet worden bestudeerd zonder rekening te houden met de incompatibiliteit tussen de krijgsmacht en de maatschappij. Legitimiteit had voor Vogt een normatief en een empirisch aspect. Het normatieve aspect betrof de mate waarin de bevolking het moreel gezien wenselijk vond om de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid te aanvaarden. Met het empirische aspect bedoelde Vogt de daadwerkelijke bereidheid van de bevolking om de militaire instituties, structuren en actoren te erkennen. De legitimiteit van de krijgsmacht vormde volgens Vogt een 'legitimiteitscyclus', waarin de legitimiteit voortdurend toe- dan wel afnam. Deze toe- en afname was aan de hand van verschillende variabelen te bestuderen, die per tijdperk anders waren. De normatieve legitimiteit van de krijgsmacht hing volgens Vogt in de jaren tachtig onder meer af van het oordeel van zingevende instanties - zoals kerken, scholen en vakbonden - over het veiligheids- en defensiebeleid. De empirisch te meten legitimiteit betrof de acceptatie van het politieke systeem, de NAVO en de hoogte van het defensiebudget.⁶²

De afname van maatschappelijke legitimiteit voor de krijgsmacht kon tot een legitimiteitscrisis leiden. Dit was volgens Vogt het geval wanneer binnen korte tijd grote delen van de bevolking de krijgsmacht en/of het veiligheids- en defensiebeleid in haar/zijn huidige vorm niet meer waardeerden en erkenden. Vogt onderscheidde, vanuit de context van de jaren tachtig, verschillende vormen waarin de legitimiteitscrisis zich kon openbaren. Zo was er sprake van een geloofwaardigheidscrisis wanneer verschillende zingevende instanties zich niet meer achter de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid schaarden en hier zelfs tegenin gingen. De geloofwaardigheid van de krijgsmacht in de samenleving kwam hierdoor onder druk te staan. De tweede soort legitimiteitscrisis was de verdringingscrisis. Onderzoeksgegevens konden aantonen dat de samenleving nog steeds accepteerde dat de krijgsmacht een afschrikkings- en vredesfunctie vervulde, maar niet dulde dat de krijgsmacht daarvoor kernwapens gebruikte. Volgens Vogt lagen angst voor de kernwapens en de verdringing van het gebruik daarvan hieraan ten grondslag. Hierdoor leek het alsof de krijgsmacht nog steeds op veel legitimiteit kon rekenen, maar het betrof in feite slechts een soort 'schijnlegitimiteit'. De sociaal-demografische legitimiteitscrisis ontstond wanneer een te groot deel van de bevolking zich tegen de krijgsmacht en/of het veiligheids- en defensiebeleid keerde. Volgens Vogt kon een krijgsmacht nooit op volledige legitimiteit rekenen. Het was normaal dat zo'n tien tot vijftien procent van de bevolking de legitimiteit van de krijgsmacht ter discussie stelde. Werd dat percentage groter, dan was sprake van een sociaal-demografische legitimiteitscrisis. De rechtvaardigheidscrisis, tot slot, had te maken met de vraag naar en het aanbod van legitimiteit. In een tijd waarin de krijgsmacht op minder legitimiteit kon rekenen, nam haar behoefte toe om de eigen organisatie en het veiligheids- en defensiebeleid te rechtvaardigen.⁶³

Operationalisering en verantwoording

Nu is geschetst welke aannames over de legitimiteit van de krijgsmacht door de militaarsociologen in de jaren zeventig en tachtig zijn geformuleerd, kan worden uitgelegd wat daar in deze

studie al dan niet mee wordt gedaan en hoe deze keuze valt te verantwoorden. Ten eerste worden de aannames van de militaarsociologen niet gebruikt om te bestuderen of de gehele samenleving de krijgsmacht als legitiem beschouwde, hoewel ze daar oorspronkelijk wel voor waren bedoeld. In plaats daarvan worden ze benut om in kaart te brengen hoe kritische dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, burgers en antimilitaristen de legitimiteit van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid ter discussie stelden.

Hierdoor kunnen de verschillende maatschappelijke protesten tegen de krijgsmacht in de Koude Oorlog voor het eerst worden samengevoegd en geanalyseerd. Op historische, kwalitatieve wijze wordt bestudeerd waarom en hoe zij tot stand kwamen en hoe critici zich in protestorganisaties verenigden.⁶⁴ Op die manier ontstaat een nieuw perspectief op de geschiedenis van de Nederlandse krijgsmacht in de Koude Oorlog, namelijk dat van 'kritiek op de krijgsmacht' en de reactie van het ministerie van Defensie daarop.

Hoewel de verschillende protestorganisaties meestal klein in aantal waren en met hun visies op de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid niet het standpunt van de publieke opinie representeerden, is het toch van belang dat ze worden bestudeerd. Het feit dat burgers en militairen kritiek op het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht kunnen uitoefenen, laat zien dat de democratie op dit punt naar behoren functioneert. Door de opvattingen van deze critici te analyseren wordt in kaart gebracht tot op welke hoogte zij de krijgsmacht als legitiem beschouwden. Bovendien wordt de krijgsmacht in elke periode in meer of mindere mate bekritiseerd. De kritiek die tijdens de Koude Oorlog op de krijgsmacht werd geuit, kan in volgende publicaties worden vergeleken met eerdere of latere kritiek. Daarnaast zorgden de actieverbanden, hoe klein ook in aantal, binnen het ministerie van Defensie, in de krijgsmacht, in de samenleving, in de politiek en in de media voor commotie en verdeeldheid. De diversiteit van de kritische organisaties die tijdens de Koude Oorlog op het toneel verschenen en de gelijktijdigheid waarmee zij zich soms aandienden, deden het ministerie van Defensie geloven dat zij een factor waren om rekening mee te houden. In de waarneming van het ministerie van Defensie waren zij voor de legitimiteit van de krijgsmacht belangrijker dan tot nu toe is aangenomen.

Hierbij aansluitend worden de aannames van de militaarsociologen ten tweede niet aangewend om te verklaren wat de impact van de protesten was op de legitimiteit van de krijgsmacht. Ze worden daarentegen gebruikt als ordeningsprincipe om in kaart te brengen welke verschillende percepties over de legitimiteit van de krijgsmacht er tijdens de Koude Oorlog naast elkaar bestonden en hoe die zich tot elkaar verhielden. Het gaat hier om de opvattingen van de verschillende groepen kritische burgers en militairen, de visie van het ministerie van Defensie en, in mindere mate, die van de regering als geheel. Deze studie beoogt vast te stellen wat het ministerie van Defensie tijdens de Koude Oorlog onder de legitimiteit van de krijgsmacht verstond en welke verschuivingen in interpretatie zich voordeden. Daarnaast wordt bestudeerd waarom het bepaalde protesten beschouwde als een bedreiging voor deze legitimiteit en hoe het hier mee omging.

Met het begrip 'ministerie van Defensie' wordt in deze studie de politieke, ambtelijke en militaire leiding van de krijgsmacht bedoeld. Bij verschillen van inzicht binnen deze topleiding

wordt dat duidelijk aangegeven. Hoewel de minister van Defensie, staatsrechtelijk gezien, deel uitmaakt van de regering, worden het ministerie van Defensie en de regering in deze studie regelmatig als aparte actoren besproken. Dit (kunstmatige) onderscheid moet worden gemaakt om de verschillen in hun visies op de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid in kaart te kunnen brengen. Deze aanpak kan overigens ook andere bewindslieden betreffen.

In deze studie is ervoor gekozen de interpretatie van Van Doorn over de legitimiteit van de krijgsmacht te gebruiken als lens waarmee naar de protesten tegen de krijgsmacht kan worden gekeken. Volgens Van Doorn was de mate van legitimiteit van de krijgsmacht van drie factoren afhankelijk. Hij stelde ten eerste voorop dat een krijgsmacht pas legitimiteit bezat wanneer haar functie en taken door de samenleving werden aanvaard. In dat geval accepteerde de samenleving het 'bestaansrecht' van de krijgsmacht.⁶⁵ De legitimiteit van de krijgsmacht hing ten tweede af van de mate waarin de militaire subcultuur, te begrijpen als de 'bestaanswijze' van de krijgsmacht, overeenkomsten vertoonde met de politiek-maatschappelijke cultuur. De samenstelling van de krijgsmacht moest, ten derde, representatief zijn voor de samenstelling van de politieke gemeenschap. Daarvan was sprake indien de krijgsmacht de opvatting van de meerderheid van het kiesgerechtigde deel van de staat representeerde.⁶⁶

Van Doorn heeft niet op dwingende wijze vastgelegd wat onder de legitimiteit van de krijgsmacht moest worden verstaan en hoe de mate van legitimiteit kon worden 'getoetst'. Hierdoor is zijn interpretatie bijzonder geschikt om de debatten over de legitimiteit van de krijgsmacht met een open blik te bestuderen.⁶⁷ Met behulp van zijn definitie kan per periode worden onderzocht hoe het kritische deel van de bevolking alsmede het ministerie van Defensie tegen het bestaansrecht en de bestaanswijze van de krijgsmacht aankeken. De begrippen bestaansrecht en bestaanswijze vormen in deze studie de ijkpunten waarlangs kan worden geanalyseerd hoe de critici en het ministerie over de mate van legitimiteit van de krijgsmacht oordeelden en welke veranderingen zich hierin voordeden.

Kritiek op de bestaanswijze van de krijgsmacht betreft in deze studie allereerst het verwerpen van militaire tradities en het zich niet voegen naar de militaire hiërarchie en de omgangsvormen binnen de krijgsmacht. Ook het verwerpen van het militair straf-, strafproces- en tuchtrecht en/of andere wetten en regelingen die betrekking hebben op de positie van dienstplichtigen of beroepspersoneel is een vorm van kritiek op de bestaanswijze van de krijgsmacht. Daarnaast kan het bestaan van wrijving tussen het zelfbeeld van dienstplichtigen en het beeld dat beroepsmilitairen van hen hebben, en omgekeerd, duiden op kritiek op de bestaanswijze van de krijgsmacht. Hetzelfde geldt voor het strijden van militairen voor meer (politieke) rechten.

In deze studie is kritiek op het bestaansrecht van de krijgsmacht het verwerpen van de juridische grondslag van het bestaan of de taken van de krijgsmacht. Op nationaal niveau kon dit het verwerpen van de inbedding van de krijgsmacht in de grondwet zijn. Op internationaal niveau kon deze kritiek gestalte krijgen in een afwijzing van (de rechtmatigheid van) het Nederlandse lidmaatschap van de NAVO. Kritiek op het bestaansrecht kon zich ook uiten in het verwerpen van het veiligheids- en defensiebeleid. Dit kon het nationaal gerichte beleid betref-

fen, bijvoorbeeld de manier waarop de krijgsmacht, buiten NAVO-verband, de territoriale integriteit waarborgde, de openbare orde handhaafde of onderdeel uitmaakte van het militair-industrieel complex. Het militair-industrieel complex is het geheel van actoren met (samenhangende) belangen in het bestaan van een krijgsmacht en een defensie-industrie, namelijk de krijgsmacht(delen), het bedrijfsleven, de kennisinstituten en politici. Ook het externe veiligheidsbeleid, dat meestal vorm kreeg in NAVO-verband, kon worden verworpen, bijvoorbeeld in de vorm van principiële of morele bezwaren tegen bepaalde wapensystemen. Het verwerpen van (de hoogte van) het defensiebudget en de opbouw van de krijgsmacht - in concreto betekende dit vooral kritiek op het kader-militeleger - waren andere uitingen van kritiek op het bestaansrecht van de krijgsmacht. Ook het opruien tot of het uitvoeren van sabotage was een vorm van kritiek op het bestaansrecht van de krijgsmacht.

Voor de bestudering van de protesten tegen het bestaansrecht en de bestaanswijze en het in kaart brengen van de verschillende visies ten aanzien van de legitimiteit van de krijgsmacht, worden tevens drie reeds genoemde aannames gebruikt die door andere militaarsociologen dan Van Doorn zijn ontwikkeld. Vogt wees op het verschil tussen 'compatibiliteit' en 'incompatibiliteit'. Ervan uitgaande dat er altijd een zekere onverenigbaarheid is waar te nemen tussen de krijgsmacht en de samenleving, gebruikte Vogt deze begrippen om vast te stellen hoe groot de spanningen tussen beide 'werelden' waren. Volgens hem kon de kloof tussen de krijgsmacht en de samenleving groter worden wanneer hun beider normen, waarden of ideeën niet meer overeen kwamen. In deze studie wordt geanalyseerd op welke momenten de krijgsmacht en/of haar critici tijdens de Koude Oorlog een kloof waarnamen tussen de krijgsmacht en de maatschappij en welke onderliggende verschuivingen in normen, waarden of ideeën aanwijsbaar zijn.

Janowitz heeft de term 'burgerschap' naar voren gebracht. Volgens hem bestond er een verband tussen hoe de bevolking tegen haar vervulling van de dienstplicht aankeek en de mate waarin de krijgsmacht over legitimiteit beschikte. Burgers voor wie het vervullen van de dienstplicht een integraal onderdeel van hun burgerschap vormde, beschouwden de krijgsmacht als legitiemer dan burgers die geloofden dat dienstplicht en burgerschap niets met elkaar te maken hadden. In deze studie wordt onderzocht hoe de critici tegen de dienstplicht aankeken en wat dit zegt over hun visie op de krijgsmacht. Daarnaast wordt geanalyseerd of de critici van mening waren dat de krijgsmacht een onderdeel van de democratische rechtsstaat moest uitmaken, en zo ja, welke plaats zij daarin moest innemen en hoe zij zich moest opstellen. Omgekeerd worden ook de ideeën van het ministerie van Defensie hierover bestudeerd.

Harries-Jenkins wees op het spanningsveld tussen 'vrijheid' en 'veiligheid' dat zichtbaar kon worden in protesten tegen de krijgsmacht en/of het veiligheids- en defensiebeleid. Het ging hier om de vraag of, en zo ja hoeveel, critici aan persoonlijke vrijheid wilden inboeten om de veiligheid van de samenleving te waarborgen. Tijdens de Koude Oorlog worstelden burgers af en toe met het dilemma tussen 'vrijheid' en 'veiligheid' en spraken zich hierover uit. Daarnaast werden ook dienstplichtigen en beroepsmilitairen nadrukkelijk met dit thema geconfronteerd. Zij stelden steeds opnieuw vast over hoeveel persoonlijke vrijheid van handelen en spreken zij

binnen de krijgsmacht wilden beschikken. Hun opvattingen botsten soms met die van het ministerie van Defensie, dat bepaalde hoeveel vrijheidsstreven de krijgsmacht kon verdragen voordat de collectieve militaire veiligheid hierdoor gevaar liep. Hoewel Harries-Jenkins zich in zijn theorievorming over het spanningsveld tussen vrijheid en veiligheid niet specifiek op militairen heeft toegelegd, worden hun standpunten ten aanzien van dit thema wel geanalyseerd.

Samenvattend worden de opvattingen van zowel de critici als het ministerie van Defensie over de legitimiteit van de krijgsmacht bestudeerd aan de hand van de aannames van Van Doorn, Vogt, Janowitz en Harries-Jenkins. Om niet uitsluitend een beleids- en mentaliteitsgeschiedenis te schetsen, wordt ook ingegaan op de acties van de critici en de maatregelen die het ministerie van Defensie tegen hen nam. Daarnaast zullen de opvattingen en daden van de critici van de krijgsmacht in de verschillende hoofdstukken regelmatig in een wat breder kader worden geplaatst. Dit wordt gedaan door hun standpunten ten aanzien van het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht te vergelijken met die van de publieke opinie in enkele opinieonderzoeken. Hierdoor kunnen in de conclusie een paar voorzichtige uitspraken worden gedaan over hoe de opvattingen van de kleine groep critici zich verhielden tot die van de gemiddelde burger.

Secundaire literatuur

Deze dissertatie sluit, behalve op de eerdergenoemde militaarsociologische studies, aan bij secundaire literatuur. Dat geldt allereerst voor de literatuur over de krijgsmacht en haar verhouding tot de maatschappij tijdens de Koude Oorlog. Het beste overzichtswerk over de Koninklijke Landmacht in deze periode vormt nog altijd *Met de blik naar het Oosten. De Koninklijke Landmacht 1945-1990* van J. Hoffenaar en B. Schoenmaker.⁶⁸ In dit boek is echter nauwelijks expliciet aandacht besteed aan het legitimiteitsvraagstuk. F.H. Baudet gaat hier in *Het vierde wapen. Voorlichting, propaganda en volksweerbaarheid, 1944-1953* wel op in. Hij heeft geanalyseerd hoe het ministerie van Oorlog zich na de Tweede Wereldoorlog op een actief voorlichtings- en propagandabeleid toelagde, in de hoop dat het maatschappelijk draagvlak voor de krijgsmacht hierdoor werd vergroot.⁶⁹ In drie door de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht uitgegeven bundels wordt het legitimiteitsvraagstuk van de krijgsmacht eveneens aan de orde gesteld. De auteurs behandelen hierin de aspecten van de geschiedenis van de Nederlandse krijgsmacht en haar relatie tot de maatschappij in de jaren vijftig, rond 1960 en van 1966 tot 1989.⁷⁰ Enkele auteurs in de laatste bundel hebben één specifieke vorm van protest tegen de krijgsmacht geanalyseerd alsmede de omgang van het ministerie van Defensie daarmee.⁷¹

Naast literatuur over de krijgsmacht zijn ook studies over het maatschappelijk protest en de brede vredesbeweging in de jaren zestig tot en met tachtig bestudeerd. Hoewel hierin geen specifieke aandacht wordt besteed aan de protesten tegen de krijgsmacht, analyseren de auteurs wel de achtergrond waartegen die zich afspeelden. H. Righart en J.C. Kennedy hebben beiden een standaardwerk geschreven over de geschiedenis van Nederland in de jaren zestig.⁷²

D.A. Hellema beschrijft in *Nederland en de jaren zeventig* de verschillende gezichten van dit decennium en besteedt aandacht aan de maatschappelijke protesten waar Nederland in de jaren zeventig mee werd geconfronteerd.⁷³

Voor dit onderzoek is bovendien literatuur geraadpleegd over organisaties uit de brede vredesbeweging. Veel van de in deze studie beschreven critici van de krijgsmacht waren namelijk ook actief binnen deze beweging. N.G. Pas en R. van der Maar analyseerden de geschiedenis van Provo respectievelijk de Nederlandse protesten tegen de Vietnam-oorlog.⁷⁴ De geschiedenis van de Kabouterbeweging is in kaart gebracht door ex-lid C. Tasman.⁷⁵ R. van Diepen heeft in zijn boek *Hollanditis. Nederland en het kernwapendebat, 1977-1987* uitgebreid de geschiedenis beschreven van het Nederlandse kernwapenprotest en de politieke ontwikkelingen dienaangaande.⁷⁶ B.A. de Graaf heeft in haar proefschrift *Over de muur. De DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging* de contacten tussen de Nederlandse vredesbeweging en kerken met groeperingen in de Duitse Democratische Republiek (DDR) geanalyseerd.⁷⁷

Afgezien van de kernwapenprotesten zijn de jaren tachtig in de historiografie nog grotendeels onderbelicht gebleven. De publicaties die hierover zijn verschenen, zijn echter bestudeerd. Een geschiedenis van de kraakbeweging is geschreven door ex-kraker E. Duivenvoorden.⁷⁸ Oud-medewerker van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) F. Hoekstra heeft in zijn publicaties *In dienst van de BVD. Spionage en contraspionage in Nederland* en *De dienst. De BVD van binnenuit* aandacht besteed aan de omgang van de BVD met verschillende maatschappelijke protesten, zoals de kernwapenprotesten, de Vredesaktiekampen en de Revolutionaire Anti Racistische Actie (RaRa), een Nederlandse terreurgroep uit de jaren tachtig.⁷⁹ Hetzelfde geldt voor historicus en oud-BVD-medewerker D. Engelen in zijn publicatie *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*.⁸⁰

Deze studie stoelt ook op een paar studies over enkele specifieke vormen van het maatschappelijk protest dat zich direct tegen de krijgsmacht en/of het veiligheids- en defensiebeleid richtte. De jaren veertig zijn van alle decennia uit de Koude Oorlog het beste in kaart gebracht. M.D. Boogaarts besteedde in zijn uitgebreide parlementaire geschiedenis over de jaren 1945 tot en met 1948 aandacht aan de omgang van de regering met de weerbaarheidsorganisaties.⁸¹ J. Hoffenaar en J.P.M. Schoenmakers deden hetzelfde in *November Romeo treed nader! De Nationale Reserve 1948-1998*, maar beschreven als interessante toevoeging ook de omgang van de defensieleiding met de weerbaarheidsorganisaties.⁸² P. Krijnen schreef in 1983 een goed overzicht over rechtse weerbaarheidsorganisaties in Nederland. Hij besteedde hierin de meeste aandacht aan de jaren veertig, maar schreef ook over de periode van 1918 tot 1940 en de jaren zestig tot en met tachtig.⁸³

Een belangrijke bron van informatie voor dit onderzoek vormden tot slot enkele boeken over protestorganisaties tegen de krijgsmacht. Vanaf de jaren zeventig verschenen de eerste overzichtswerken over de VVDM en de BvD, waarin hun geschiedenis op gedetailleerde wijze uiteen wordt gezet. P. van Eerden schreef een doctoraalscriptie sociologie over de oprichting van de VVDM. Interessant zijn met name de interviews die hij met krijgsmacht personeel heeft gevoerd en die een blik werpen op de rol die dat personeel heeft gespeeld bij de oprichting van

de VVDM.⁸⁴ Voor de andere publicaties geldt echter dat ze niet alleen tijdens de Koude Oorlog zijn verschenen, maar ook nog eens zijn geschreven door (ex-) betrokkenen bij de betreffende organisatie. Hierdoor is er dikwijls sprake van een meer of mindere mate van subjectiviteit. Dit geldt voor F. Burger, F. de Kruif en F. Lardenoye alsmede voor K. Beemsterboer en B. Poelmann, die de geschiedenis van de VVDM hebben gedocumenteerd.⁸⁵ In het in eigen beheer uitgegeven *Actie of overleg. Soldatenprotest 1966-1984* behandelt H. Spaan de oprichting en ontwikkeling van de VVDM en de BvD.⁸⁶

In de boeken *Papjochies, bonzen en stenengooiers. Twee decennia dienstweigeren en Dienstweigeraars. Over dienstweigering en verzet tegen het militarisme vanaf de eeuwwisseling tot nu* beschrijven de auteurs de geschiedenis van de VD vanuit het perspectief van de dienstweigeraars op basis van interviews met hen.⁸⁷ Ook in de publicatie *Dienstplicht, weigerplicht. Feiten en motieven rond dienstweigering* wordt uitgebreid aandacht besteed aan het dienstweigeren als maatschappelijk verschijnsel tijdens de Koude Oorlog.⁸⁸ Een eerste aanzet tot het in kaart brengen van onder meer de geschiedenis van Onkruid vormt *Barst de bom? Het veranderde gezicht van de radicale vredesbeweging*.⁸⁹ G. van Alkemade beschreef in *Al ga je eraan kapot! Het leven van vredesactivist Kees Koning* diens levensverhaal en de rol die Koning speelde binnen de Vredesaktiekampen.⁹⁰ Ook deze auteurs waren echter betrokken bij de protesten tegen de krijgsmacht en bewaren in hun boeken niet altijd afstand tot het eigen verleden.

Primaire bronnen

Meer dan op literatuur steunt deze studie op primaire bronnen. Voor de oprichting, ontwikkeling en acties van de weerbaarheidsorganisaties is onderzoek gedaan in het archief van het Bureau Nationale Veiligheid (BNV) in het Nationaal Archief en het archief van de Afdeling Openbare Orde en Veiligheid van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. De archieven in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis boden een schat aan nog niet eerder ontsloten informatie over de protestorganisaties die tussen 1966 en 1989 actief waren. Deze archieven bevatten niet alleen statuten, vergadernotulen en correspondentie, maar ook kranten en brochures die de organisaties in eigen beheer uitbrachten.⁹¹

Dit proefschrift had niet geschreven kunnen worden zonder inzage in de dossiers over de protestorganisaties die de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD) in zijn beheer heeft. De MIVD heeft ten behoeve van deze studie voor het eerst inzage gegeven in zijn archieven. De documenten die zijn bestudeerd zijn voornamelijk afkomstig uit de dossiers die de Landmacht Inlichtingendienst (LAMID) tijdens de Koude Oorlog heeft aangelegd. Verder is onderzoek verricht in het archief van de Afdeling Contra Inlichtingen en Veiligheid, de Afdeling Juridische Zaken en de Militaire Inlichtingendienst Koninklijke Luchtmacht. Ook archiefstukken uit het zogenaamde 'DISCO'-beeldarchief zijn bestudeerd.

De reactie van het ministerie van Defensie is onderzocht op basis van archieven die het Nationaal Archief in Den Haag en de Semi-Statistische Archiefdiensten van het ministerie van

Defensie in Rijswijk in hun beheer hebben. Hiertoe behoren de archieven van het ministerie van Oorlog, de Bevelhebber der Landstrijdkrachten, het Comité Verenigde Chefs van Staven, de Generale Staf, de Directie Juridische Zaken en de Algemene Secretarie Beleidsterrein Dienstplicht, en daarnaast de archieven van de Legerraad, de Defensieraad en de Personeelraad. Onderzoek in de afdeling *Militärarchiv* van het *Bundesarchiv* in Freiburg im Breisgau maakte het mogelijk het Nederlandse defensiebeleid ten aanzien van de critici van de krijgsmacht op een paar punten te vergelijken met het Duitse beleid dienaangaande.

De Handelingen van de Eerste en Tweede Kamer (inclusief de Bijlagen en Aanhangsels) waren voor dit onderzoek eveneens van groot belang. De debatten in het parlement maakten namelijk een belangrijk onderdeel uit van het publieke debat over de legitimiteit van de krijgsmacht. Waardevol waren ook de vergaderverslagen van de Vaste Commissie voor Defensie in de Tweede Kamer, de vergadernotulen van de ministerraad, en de archieven van het ministerie van Binnenlandse Zaken en het Kabinet van de minister-president. Deze archieven vormden een interessante aanvulling op de defensiearchieven, omdat ze soms correspondentie met het ministerie van Defensie bevatten die in de defensiearchieven niet voorhanden was. Bovendien deed de minister van Defensie in deze organen soms belangrijke uitspraken over zijn visie op en de gewenste omgang met de critici van de krijgsmacht.

Onmisbaar voor dit onderzoek waren tijdschriften als *Vrij Nederland*, *Elseviers Magazine*, *De Groene Amsterdammer*, de *Haagse Post* en *De Tijd*. Artikelen in landelijke kranten zoals het *NRC Handelsblad*, *De Volkskrant*, *Trouw*, *De Waarheid*, *De Telegraaf* en het *Algemeen Dagblad*, maar soms ook regionale kranten gaven een inkijkje in de manier waarop landelijke en lokale media met een verschillende politieke achtergrond zich al dan niet aan de zijde schaarde van de critici van de krijgsmacht. Militair georiënteerde tijdschriften zoals de *Legerkoerier*. *Officieel orgaan van de Koninklijke Landmacht*, de *Militaire Spectator*, *Ons Leger*. *Officieel orgaan van de Koninklijke Nederlandse Vereniging 'Ons Leger'* en *Carré*. *Orgaan van de Nederlandse Officieren Vereniging* gaven aanvullend inzicht op de wijze waarop de krijgsmacht op de kritiek en de protesten reageerde.

Afbakening

Dit proefschrift handelt met name over de Koninklijke Landmacht in de Koude Oorlog. De drie andere krijgsmachtdelen, te weten de Koninklijke Marine, de Koninklijke Luchtmacht en de Koninklijke Marechaussee - die ten tijde van de Koude Oorlog nog een onderdeel van de Koninklijke Landmacht was - worden grotendeels buiten beschouwing gelaten. De eerste en voornaamste reden voor deze afbakening is dat de landmacht het grootste krijgsmachtdeel was en ook de meeste dienstplichtigen in zich borg. Dit krijgsmachtdeel was in de Koude Oorlog het meest vatbaar voor en onderworpen aan kritiek door dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, burgers en antimilitaristen. De tweede reden is dat vice-admiraal b.d. W.J.E. van Rijn bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) reeds een onderzoek ver-

richt naar de geschiedenis van de Koninklijke Marine in de Koude Oorlog en de relatie tussen de marine, het marinepersoneel en de maatschappij.

Hoewel in dit proefschrift de kritiek op de Koninklijke Landmacht wordt bestudeerd, is een scheiding tussen deze kritiek en die op het veiligheids- en defensiebeleid, het ministerie van Defensie of de gehele krijgsmacht niet altijd gemakkelijk te maken. Dat komt enerzijds door de organisatiestructuur. Kritiek op de landmacht is impliciet ook kritiek op de gehele krijgsmachtorganisatie, omdat zij daarvan een onderdeel is. De vraag stelt zich hier bovendien of kritiek op het veiligheids- en defensiebeleid ook kritiek betreft op de krijgsmacht als uitvoerder daarvan. Anderzijds is de kritiek van de actievoerders vaak ook niet gemakkelijk volgens deze indeling te categoriseren. Antimilitaristen richtten zich bijvoorbeeld op de formulering van een geheel nieuw veiligheidsbeleid, dat een afbraak voorzag van alle militaire structuren, en niet alleen op de defensiestaf of een specifiek krijgsmachtonderdeel.

In dit promotieonderzoek zijn de belangrijkste organisaties geselecteerd die kritiek leverden op het bestaansrecht of de bestaanswijze van de krijgsmacht, binnen het ministerie van Defensie het meeste stof deden opwaaien en van invloed waren op de manier waarop het ministerie tegen de legitimiteit van de krijgsmacht aankeek. Het handjevol kleine en lokale organisaties die tijdens de Koude Oorlog kritiek leverden op de krijgsmacht of het veiligheids- en defensiebeleid, maar binnen het ministerie van Defensie weinig reactie teweegbrachten, zijn geen onderwerp van deze studie.⁹² Dit proefschrift beoogt nadrukkelijk geen historisch overzicht te geven van alle protestorganisaties die zich tijdens de Koude Oorlog tegen de krijgsmacht of het veiligheids- en defensiebeleid keerden.

In deze studie wordt het *stay-behind* netwerk Gladio - dat rond 1950 in verschillende West-Europese landen en in Griekenland en Turkije werd opgericht en tot ongeveer 1990 bestond - eveneens buiten beschouwing gelaten. Gladio was een uiterst geheim, en gedeeltelijk door de *Central Intelligence Agency* (CIA) en de NAVO gefinancierde, ondergrondse organisatie, waar zowel militairen als burgers deel van uitmaakten. Zij moesten West-Europa in vreedstijd tegen de communistische invloed beschermen en bovenal in het geval van een oorlog met de Sovjet-Unie het eigen grondgebied helpen verdedigen door middel van guerrilla- en sabotageacties. Gladio was geen organisatie die publiekelijk de legitimiteit van de krijgsmacht probeerde te beschermen of invloed had op de manier waarop het ministerie van Defensie tegen de legitimiteit van de krijgsmacht aankeek. Ze valt daarom niet binnen het onderwerp van dit proefschrift.⁹³

De media worden in dit onderzoek niet als aparte maatschappelijk actor geanalyseerd. Wel wordt naar de resonantie van de maatschappelijke protesten in de media gekeken, omdat veel organisaties vanaf de jaren zestig hun best deden de media voor zich te winnen, zodat zij hun protest in woord en beeld kracht bij konden zetten. De critici van de krijgsmacht probeerden hetzelfde ten aanzien van politici. Deze politici reageerden in de Eerste en Tweede Kamer, de ministerraad of de Vaste Commissie voor Defensie vaak kritisch op de manier waarop het ministerie van Defensie met de critici van de krijgsmacht omging. De houding en acties van de

politieke partijen worden alleen beschreven in relatie tot de kritiek van dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, burgers en antimilitaristen.

Op dezelfde wijze worden de, vaak kritische, standpunten van de geestelijke verzorgers in de krijgsmacht in het onderzoek meegenomen, waarbij in de eerste plaats aan de Dienst Humanistische Geestelijke Verzorging moet worden gedacht.⁹⁴ Hetzelfde geldt voor de kritiek van militaire belangenverenigingen, behalve uiteraard die van de dienstplichtigen. Ook deze vormen geen apart onderwerp van (deel)onderzoek. Tot slot dient te worden vermeld dat geheel voorbij wordt gegaan aan de kritiek van dienstplichtigen, dienstweigeraars en burgers op de inzet en taken van de Nederlandse krijgsmacht in de dekolonisatieoorlog in Nederlands-Indië tussen 1945 en 1949 en ten tijde van het conflict over Nieuw-Guinea van 1958 tot 1962.⁹⁵

Opzet proefschrift

Dit proefschrift bestaat uit vier chronologisch thematische hoofdstukken, waarin enerzijds per periode wordt beschreven aan welke kritiek de krijgsmacht, in concreto de Koninklijke Landmacht, was blootgesteld en hoe haar critici het bestaansrecht en de bestaanswijze van de krijgsmacht ter discussie stelden. Anderzijds wordt geanalyseerd hoe het ministerie van Defensie de verschillende vormen van kritiek op hun merites beoordeelde en welke verschuivingen daarin zijn te onderkennen, alsmede hoe het ministerie zijn critici daadwerkelijk benaderde. Tevens wordt aandacht besteed aan de overkoepelende opvattingen die in de verschillende periodes binnen het ministerie van Defensie bestonden over de legitimiteit van de krijgsmacht.

Het eerste hoofdstuk begint in 1945 en beschrijft de naoorlogse heroprichting en teeloorgang van de weerbaarheidsorganisaties, alsmede de reactie van het ministerie van Oorlog op hun aanval op het geweldsmonopolie van de krijgsmacht. Aansluitend wordt in dit hoofdstuk tevens aandacht besteed aan de consensus en de stabiliteit die de jaren vijftig op veiligheids- en defensiegebied kenmerkten en de afbrokkeling daarvan vanaf het einde van de jaren vijftig. Vervolgens wordt in het tweede hoofdstuk de overstap gemaakt naar de roerige jaren zestig. Vanaf 1966 daalde de maatschappelijke onrust ook neer op de krijgsmacht, wat onder meer resulteerde in de oprichting van de VVDM en de BvD. Dienstplichtigen stelden de legitimiteit van militaire tradities, omgangsvormen en de rechten van militairen binnen de kazernemuren ter discussie. Tegelijkertijd vroegen dienstweigeraars en steeds meer burgers zich af of Nederland überhaupt nog wel over een krijgsmacht moest beschikken.

Het derde hoofdstuk bestrijkt de periode tussen 1972 en 1976. Het protest van de VVDM en de BvD bereikte in deze periode een hoogtepunt in omvang en radicaliteit. Dit leidde tot felle reacties in de samenleving en binnen de krijgsmacht. Nieuwe organisaties verschenen op het toneel en mengden zich in het debat. Als gevolg werden de jaren zeventig gekenmerkt door confrontatie en polarisering ten aanzien van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. In het laatste hoofdstuk wordt de focus gelegd op de periode vanaf 1977 tot het einde van de Koude Oorlog in 1989. Dit hoofdstuk staat enerzijds in het teken van de kernwa-

penprotesten door kritische dienstplichtigen, beroepsmilitairen en burgers. Zij hadden principiële, ethische en godsdienstige bezwaren tegen het bezit en het eventuele gebruik van kernwapens door de Nederlandse krijgsmacht. Anderzijds laat dit hoofdstuk zien hoe Onkruit het antimilitarisme in de jaren tachtig tot een radicaal hoogtepunt voerde en de krijgsmacht daardoor in een hoek drukte.

In de conclusie zullen de aard van de verschillende protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid worden geanalyseerd, alsmede de reacties van het ministerie van Defensie daarop. Aandacht zal worden besteed aan de vraag hoe en waarom, als een gevolg van de protesten en acties gedurende de Koude Oorlog, de opvattingen van het ministerie van Defensie over de legitimiteit van de krijgsmacht veranderden. Het protest van de critici van de krijgsmacht zal tevens in een breder kader worden geplaatst, door stil te staan bij de daadwerkelijke impact die de critici hebben gehad op de ontwikkeling van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Bovendien worden een paar voorzichtige uitspraken gedaan over hoe de visie van een kleine groep critici zich verhiel tot het standpunt van de meerderheid van de bevolking. In het verlengde hiervan zullen tot slot enkele verkennende uitspraken worden gedaan over de eventuele aanwezigheid van een legitimiteitscrisis in de krijgsmacht gedurende de Koude Oorlog.